

УДК 316.614

Супервізія як чинник вдосконалення соціальної роботи

Кривоконь Н.І.
ubk.nat@gmail.com

В статті обґрунтовується необхідність широкого запровадження супервізії як особливої форми супроводу професійної діяльності практичних психологів та соціальних працівників в Україні. Представлено авторську концепцію та модель супервізійної практики в психосоціальній роботі. Висвітлено досвід запровадження групової та індивідуальної супервізії для співробітників Дитячої програми у Харківському обласному благодійному єврейському фонді «Хесед Шааре Тиква». Розглянуті можливості підвищення ефективності діяльності фахівців із психосоціальної роботи завдяки супервізійній практиці.

Ключові слова. Супервізія, психосоціальна робота, супровід професійної діяльності практичних психологів і соціальних працівників.

В статье обосновывается необходимость широкого внедрения супервизии как особой формы сопровождения профессиональной деятельности практических психологов и социальных работников в Украине. Представлена авторская концепция и модель супервизионной практики в психосоциальной работе. Освещен опыт групповой и индивидуальной супервизии для сотрудников Детской программы в Харьковском областном благотворительном еврейском фонде «Хесед Шааре Тиква». Рассмотрены возможности повышения эффективности деятельности специалистов по психосоциальной работе благодаря супервизионной практике.

Ключевые слова. Супервизия, психосоциальная работа, сопровождение деятельности практических психологов и социальных работников.

The necessity of wider introduction of supervision as a special form of practical professional activities support of psychologists and social workers in Ukraine is shown in the article. There is presented the author's concept and supervision practical model in psychosocial work. It covers private experience of group and individual supervision for employees of the Children's program in the Kharkiv regional charity Jewish Fund «Hesed Shaare Tikva». The possibilities of increasing the effectiveness of specialists in psychosocial work through supervision practice are presented.

Keywords. Supervision, psychosocial work, career support of practical psychologists and social workers.

Постановка проблеми. У зв'язку з постійними соціально-економічними негараздами та соціально-політичними зрушеннями в Україні особливої актуальності набувають доробки, присвячені питанням підвищення ефективності соціальної роботи. Йдеться про те, що значна частка населення нашої країни за цих обставин потребує все більш широкої та дієвої підтримки в умовах обмеженого ресурсу держави. Такий стан речей пояснює усе зростаючу роль діяльності недержавних установ і закладів, які опікуються соціально-психологічними, матеріальними, правовими, освітніми та іншими проблемами мешканців України, – з одного боку. А з іншого, – актуалізує проведення досліджень, спрямованих на пошук нових можливостей для вдосконалення самої соціальної роботи в установах і закладах соціальної сфери незалежно від їх форм власності.

Одним із важливих шляхів покращання результативності праці соціальних працівників виступає їх супервізія, позаяк проведення цього різновиду діяльності є обов'язковою умовою підтримки психологічного благополуччя та розвитку професійності спеціалістів за рахунок нарощення їх фахового потенціалу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В літературі представлені різноманітні підходи до визначення супервізії та її ролі у психотерапевтичній практиці та соціальній роботі. На основі аналізу останніх доробок [1-12 та ін.], можна стверджувати, що:

1. Супервізія розглядається як особливий вид психологічної практики, що спрямована на «надання допомоги психологічними засобами професіоналам, що здійснюють психологічну допомогу іншим людям» [4, с.7, 11]. В такому контексті її основні функції – контрольна (експертна); освітня (розвиваюча); консультативна.

2. Близькими до попереднього трактування супервізії є погляди вчених, що наголошують на її розумінні як фасилітативної діяльності, спрямованої на підвищення якості та моніторингу надання послуг клієнтам. Така позиція передбачає інтерактивне фокусування, що дозволяє визначати супервізію в реальній практиці соціальної роботи як «цілеспрямовану професійну взаємодію супервізора зі спеціалістом-початківцем» [9, с.216]. Серед технологічних способів підтримки виділяються: допомога у дотриманні професійних меж діяльності; сприяння в розпізнанні «сліпих плям» соціального працівника у поєднанні з демонстрацією розуміння і прийняття реальної недосконалості навіть найбільш досвідченого фахівця; підтримка права власного бачення соціальним працівником того, що відбувається; передача (трансляція) супервізором власних професійних установок за допомогою особистих прикладів, технік саморозкриття тощо [9, с.216 - 217].

3. Супервізія може виступати в якості унікальної, творчої, інноваційної технології розвитку

професійних компетенцій фахівців та як інструмент їх навчання [9, 10]. Відтак, автори фіксують три основні цілі супервізії: а) забезпечення професійного розвитку психолога-практика; б) стимуляція розвитку спеціальних навиків і компетенцій для підвищення якості роботи; в) експертиза професійної діяльності спеціаліста (зокрема, атестація, сертифікація, підтвердження та поновлення ліцензії), підвищення рівня відповідальності спеціаліста по відношенню до стандартів професійної психологічної допомоги [10, с.87].

4. Застосування супервізії як управлінської технології в соціальній роботі дає змогу повніше використовувати внутрішні ресурси організації через створення системи взаємної допомоги та надання підтримки більш досвідченими працівниками тим, хто її потребує [7, с.39, 5 с.30]. Причому, засади, на яких функціонує супервізія як соціальний інститут, створюють передумови для розвитку і громадянських якостей фахівців. Цінність супервізії як технології управління організацією, що працює в соціальній сфері, полягає в тому, що вона повністю відповідає принципам соціальної роботи: гуманізму, поваги до клієнта, необхідності його наснаження до нарощення власного соціального потенціалу.

Беручи до уваги й інші та ті, що наразі узагальнені нами позиції науковців, хочемо підкреслити ще один аспект розуміння супервізії – як важливої складової системи соціально-психологічного забезпечення діяльності фахівців у сфері соціальної роботи та практичної психології. Йдеться про можливість завдяки супервізії не лише сприяти створенню відповідних умов для професійної соціалізації спеціалістів, розвитку їх професійної самосвідомості, допомагати вирішувати якісь поточні проблеми, але й розробляти та впроваджувати відповідно до тих чи інших запитів і цілей різні моделі супервізійних практик, спрямовані на вдосконалення конкретного виду соціальної роботи.

В даній публікації маємо на меті представити деякі міркування стосовно супервізії в контексті психологічного забезпечення соціальної роботи, а також висвітлити досвід запровадження розробленої на окреслених вище засадах моделі супервізії для співробітників Дитячої програми Харківського обласного благодійного єврейського фонду «Хесед Шааре Тиква».

Виклад основного матеріалу дослідження. В наших попередніх публікаціях, ми вже зазначали, що будь-яке соціально-психологічне забезпечення діяльності спрямоване на вирішення конкретних соціально-психологічних проблем та/або завдань, які постають перед людьми в процесі підготовки та безпосереднього здійснення різних видів соціальної активності. Воно має на меті оптимізацію того виду діяльності, на який направлене, шляхом впровадження соціально-психологічних теорій і методів, певних психологічних практик, а також передбачає сприяння вирішенню конкретних професійних проблем психологічними засобами. [6]. Особливу роль соціально-психологічне забезпечення відіграє у професіях, які ґрунтуються на тісній взаємодії між людьми, де є ризики негативного впливу індивідів одне на одного. Соціально-психологічне забезпечення професійної діяльності розглядається нами як чинник професійної надійності, що позитивно впливає на створення безпечних умов праці.

Оскільки соціальна робота як професійна діяльність базується на суб'єкт - суб'єктній та суб'єкт – об'єктній взаємодії людей і при цьому спрямована на поліпшення їх життєвої ситуації, відповідна концепція соціально-психологічного забезпечення даного виду діяльності включає систему заходів і методів налагодження взаємодії з людьми, що перебувають у скрутних життєвих обставинах, а також спеціально розроблену методологію психології менеджменту самих соціальних служб. Це – комплекс, що поєднує соціально-психологічні положення, практики, моделі, які пояснюють особливості розвитку та становлення особистості, проявів її поведінки, побудови життєвого шляху, самовпливу та впливу інших на особистість та її ситуацію, а також сукупність заходів, покликаних створити сприятливі умови як для виконання професійних обов'язків соціальних працівників чи практичних психологів і соціальних служб загалом, так і для вирішення проблем клієнтів та їх наснаження.

Мета соціально-психологічного забезпечення соціальної роботи полягає в оптимізації процесу та результату надання соціальних послуг і досягнення змін у життєвих ситуаціях клієнтів, а також у створенні безпечних умов професійної соціально-психологічної взаємодії в соціальній роботі, що, в свою чергу, уможливує успішне функціонування й самих соціальних служб.

Важливим моментом для розуміння можливостей супервізії як частини соціально-психологічного забезпечення соціальної роботи є те, що супервізія, як професійна діяльність, базується на психологічних практиках. Дане поняття розглядається як «синтетичний продукт злиття зовнішніх обставин, ситуаційних змінних, соціальних шансів та особистісних очікувань, диспозицій, схильностей, навичок» [8, с. 31], «дієвий інструмент діалогу з оточенням, побудови оновленої ідентичності, структуризації життєвих подій» [8, с. 45]; як різноманітні впорядковані сукупності навичок доцільної діяльності (практичної майстерності), котрі в той же час розкривають людині можливості відбутися в тій чи іншій соціальній якості та ін. В практиках акумулюються знання, вміння, правила поведінки, колективні норми, які засвоюються особистістю щоденно і непомітно. А особистісний простір фахівців із соціальної роботи є такою системою, яка інтегрує означені практики, певні зовнішні впливи у свідому цілеспрямовану життєдіяльність конкретної особистості.

Відтак, створена нами концептуальна модель супервізії, як важливої складової соціально-психологічного забезпечення соціальної роботи, з одного боку, відповідає основним вимогам щодо оптимізації та підвищення дієвості надання соціальних послуг і відповідності їх визначеним соціальним стандартам та потребам, а з іншого, – орієнтована на конкретні запити в межах запровадженої в організації системи кейс-менеджменту.

Варто відмітити, що наразі як в Україні, так і за кордоном, дана модель управління соціальними

службами набуває все більшої популярності завдяки її можливостям концентрувати ресурси на вирішення конкретних завдань і проблем. Кейс-менеджмент дозволяє організувати роботу навколо проблеми клієнта, комплексно використовуючи ресурси реабілітаційного простору на рівні місцевої громади [2, с. 13]. Як зазначають автори [1], основними етапами кейс-менеджменту в соціальній роботі є: 1) залучення та прийом клієнта в програму; 2) оцінка ситуації і потреб клієнта; 3) розробка сервісного плану; 4) виконання плану роботи з клієнтом; 5) моніторинг процесу роботи; 6) оновлення сервісного плану; 7) вихід з програми.

Зважаючи на те, що кейс-менеджмент – це чіткий алгоритм управлінської діяльності, в якому один етап послідовно змінює інший, наша модель супервізійної практики також включає декілька блоків, що мають свою логіку та послідовність. Кожен із зазначених блоків має на меті сприяння у вирішенні тієї чи іншої групи завдань, що постають перед співробітниками соціальної служби відповідно до цілей організації та етапів кейс-менеджменту.

Перший блок передбачає сукупність психологічних практик, спрямованих на розвиток професійних компетенцій щодо загальних цінностей соціальної діяльності, дослідження проблематики особистості клієнта, особливостей його розвитку, соціалізації, адекватного визначення його запитів і соціально-психологічних характеристик як представника певної соціальної групи, аналіз індивідуальних особливостей і якостей, вивчення складових життєвого досвіду, світогляду, нагальної ситуації тощо. В межах цього блоку активність супервізора та фахівця спрямовується на аналіз проблематики, пов'язаної з оцінкою життєвої ситуації клієнтів, їх соціальних зв'язків, обставин, ставлення з боку інших та контексту, за якого розвиваються події. На основі чого робляться висновки про адекватність оцінки та напрямів запропонованих змін у кожному конкретному випадку, проговорюються питання, що виникли в ході оцінювання та налагодження взаємодії, етичні дилеми, моделі наснаження та спонукання клієнтів тощо.

Наступний блок передбачає вдосконалення компетенцій, пов'язаних із розробкою плану дій та визначенням змісту роботи, а також об'єктивацією та актуалізацією ресурсів (як наявних в організації, так і залучених ззовні), які мають бути мобілізовані для реалізації запланованих змін. Наголос робиться на особистісних ресурсах клієнтів, ресурсах соціальної організації та можливостях місцевої громади, а також на потенціалі людських взаємин. В разі потреби обговорюються питання щодо шляхів залучення інших (державних, регіональних, громадських та ін.) соціальних служб і фахівців, аналізуються особливості виконання посередницьких функцій, розвиваються навички медіації, соціально-правові компетенції тощо.

Важливим уявляється ще один блок питань супервізійної практики як складової соціально-психологічного забезпечення – інструментально-операційний. Йдеться про аналіз успішності та доречності застосування різних соціально-психологічних форм і методів роботи фахівця в конкретних ситуаціях і обставинах. Обговорюються їх доцільність, валідність, зручність у використанні, відповідність поставленим завданням, дієвість. В разі потреби, надається додаткова інформація, узагальнюється передовий досвід щодо інструментів впливу в різноманітних ситуаціях, надається допомога в опануванні новими методиками, даються поради стосовно можливостей підвищення кваліфікації спеціаліста чи джерел отримання ним потрібної інформації.

Четвертий блок присвячений обговоренню питань, пов'язаних із переліком і описом тих критеріїв, аналіз яких засвідчить про досягнення запланованих змін у життєвих ситуаціях та дасть змогу визначити якість, ефективність, дієвість наданих послуг. В цьому аспекті особливого значення набуває розробка системи вимірювання діяльності з надання соціальних послуг в конкретній соціальній службі, а також оцінка професійної рольової відповідності та рівня компетентності фахівців. Аналізуються також і форми фіксації (зокрема, і документальної) процесу та результату надання послуг, позаяк серед критеріїв ефективності соціальної роботи досить важливими є соціально-економічні та інші матеріальні компоненти.

Ще один блок супервізійної практики має бути спрямований на оцінку здійснених взаємних впливів в межах професійної взаємодії. Йдеться як про перегляд ситуації клієнта після соціальної підтримки та отримання послуг, дослідження досягнутих разом змін. Так і про стан фахівця, який надавав послуги, і про наслідки (позитивні чи негативні) професійних впливів на його життєву ситуацію, психологічне здоров'я, професійний досвід тощо. В межах даного блоку варто зосереджуватися і на аналізі психологічних проблем самого фахівця, що пов'язані з виконанням ним своєї професійної діяльності, а також на важливості й можливостях його наснаження і самонаснаження.

Нарешті шостий блок аналізу в межах супервізії передбачає розгляд проблематики самої соціальної служби як організації. Сюди можуть включатися питання тайм-менеджменту, формування команди, стосовно профілактики та розв'язання конфліктних ситуацій організаційного характеру (в разі їх існування), можливостей кар'єрного зросту фахівців, розвитку сприятливого психологічного клімату тощо.

Реалізація означеної моделі передбачає як групові, так і індивідуальні форми супервізії, може проявлятися в усіх її різновидах (від обговорення випадків, оцінки та контролю, до моніторингу, навчання та переосмислення професійного рівня фахівця), а також включати різноманітні психологічні концепції та практики в залежності від професійної позиції та досвіду супервізора.

Ми свідомі того, що описана нами концептуальна модель супервізії в соціальній роботі може вдосконалюватися та наповнюватися новим змістом в залежності від завдань і цілей, що ставитимуться перед соціальними службами та відповідно до запитів, що можуть виникати. Однак, представлені блоки, на наш погляд, наочно демонструють важливі групи проблем, на вирішення та/або пом'якшення яких,

власне, і спрямовується активність в процесі супервізорської взаємодії у соціальних організаціях в Україні.

На підтвердження цього пропонуємо перелік запитань, що були розглянуті упродовж 2016 року в межах реалізації описаної вище моделі супервізійної практики для співробітників Дитячої програми Харківського обласного благодійного єврейського фонду «Хесед Шааре Тиква».

Так, серед тем, що піднімалися в межах першого блоку були наступні: професійні межі відповідальності соціального працівника / психолога під час роботи з дітьми з функціональними обмеженнями; можливості впливати на соціальні установки та стереотипи пересічних громадян щодо людей з функціональними обмеженнями та їх можливостей інтеграції в суспільство; інформування з приводу цінності особистості кожного клієнта, важливості врахування його індивідуальних особливостей, системи поглядів, життєвого досвіду і соціальної ситуації при налагодженні професійних відносин і впливу якості цих відносин на ефективність соціальної роботи; обговорення рис клієнтів та фахівців, які перешкоджають налагодженню контакту, мінімізують позитивний ефект в процесі надання послуг, ускладнюють роботу та ін.

В межах тематики другого блоку обговорювалися: структура органів соціальної роботи в Україні, їх підпорядкованість, організаційні зв'язки, динаміка реформування; посадові обов'язки і права соціальних працівників і фахівців у сфері соціальної роботи в Україні; проблеми отримання інформації щодо мережі соціальних служб міста та можливості налагодження контактів з ними; запит на пошук фахівців, які мають досвід роботи з суїцидними нахилами підлітків, і компетентні в питаннях сексуального розвитку молодих людей з функціональними обмеженнями; необхідність підвищення соціономічної і правової компетенції співробітників відділу в питаннях захисту прав дитини в Україні; правові та соціально-психологічні межі професійної взаємодії з недбайливими батьками, механізми соціального впливу на їх поведінку; як навчитися акцентувати увагу на процесі надання допомоги, не чекаючи швидких і різючих результатів; співвідношення і характеристика процесу і результату в соціальній роботі взагалі, і в ході реалізації програми сприяння, зокрема тощо.

Питання третього блоку: підвищення впевненості, посилення професійної позиції в спілкуванні з батьками дітей; формування навичок роботи з «складними» клієнтами і ситуаціями шляхом переосмислення установок щодо них; прийоми і техніки спілкування з різними категоріями клієнтів в різних професійних ситуаціях (формулювання запитань, техніки аргументації і переконання, прийоми викриття неправдивої інформації з боку клієнтів, реагування на їх агресію); способи активізації життєвої позиції клієнтів; способи мотивації на виконання роботи, яка пов'язана з оформленням значної кількості документації; можливість отримувати інформацію про нові методи роботи з дітьми, які мають діагноз аутизм та ін.

Блок, присвячений аналізу критеріїв ефективності діяльності фахівців, вміщував роботу над питаннями: принципи і критерії оцінки ефективності та / або вимірювання діяльності соціальних працівників; приклади з практичної діяльності, що демонструють важливість і процесу, і результату при реалізації програм сприяння; вдосконалення системи вимірювання діяльності соціальних працівників відділу; питання, пов'язані з оцінюванням проблем клієнтів, динаміки їх розвитку та способів фіксації змін; значення отриманого конкретного досвіду і можливість його використання для вироблення системи вимірювання діяльності фахівців Дитячої програми тощо.

В межах п'ятого блоку обговорювалися теми: способи зняття емоційної та фізичної напруги, пов'язаної з професійним спілкуванням і взаємодією, з підвищеним рівнем відповідальності за долю клієнтів; методики психологічного відновлення; вплив особистих чинників (вікові особливості, наявність особистих проблем, попередній досвід роботи та ін.) на якість виконання посадових обов'язків і характер відносин в команді; значення наснаження та самонаснаження в роботі з сім'ями; переживання регресу в стані дітей з проблемами психічного розвитку в разі, коли батьки припиняють відвідування занять в дитячо-юнацькій програмі; способи впливу на таких батьків з метою посилення їх мотивації щодо розвитку дітей та ін.

Серед організаційних проблем найчастіше обговорювалися: самоменеджмент і функціональні навантаження, розподіл обов'язків в рамках робочої групи; вироблення спільної позиції співробітників відділу з приводу питань, пов'язаних з супроводом дітей на заняття; необхідність формувати в собі вміння і навички правильно розподіляти робочий час, вибудовувати пріоритети, планувати свою діяльність і слідувати наміченим планам; наявність комфортного робочого простору, ергономічно облаштованого робочого місця; питання щодо можливостей підвищення рівня згуртованості в колективі, поліпшення взаєморозуміння з колегами, вдосконалення процесу розподілу ролей в групі, фасилітація тощо.

Висновки. Говорячи про напрями вдосконалення соціальної роботи взагалі та надання соціальних послуг в Україні зокрема, варто пам'ятати про неоціненні можливості соціально-психологічного забезпечення даного виду діяльності. Особливого значення такий концептуальний підхід набуває в умовах обмежених ресурсів нашої держави. Тому запровадження супервізії як важливої складової психологічного забезпечення психосоціальної роботи розглядається нами як дієвий чинник її оптимізації. Висловлюємо сподівання, що представлений у статті стислий аналіз запровадженої для співробітників Дитячої програми Харківського обласного благодійного єврейського фонду «Хесед Шааре Тиква» моделі супервізійної практики в межах системи кейс-менеджменту, стане в нагоді усім, хто опікується проблемами вдосконалення вітчизняної соціальної роботи.

Література

1. Андрущенко М. Кейс-менеджмент для уязвимих к ВИЧ групп населения: подъём по ступеням сервиса. Пособие по проведению тренинга / М. Андрущенко, Н. Киценко, А. Волик, Л. Шульга – К.: МФБ «Международный Альянс по ВИЧ/СПИД в Украине», 2012 – 48 с.
2. Астремська І.В. Групова супервізія як ефективна форма практичної підготовки до робіт из клієнтом. / І.В. Астремська // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. II (16), Issue : 33, 2014. – Режим доступу: www.seanwdim.com.
3. Браун А., Боурн А. Супервізор у соціальній роботі: супервізія догляду в громаді, денних та стаціонарних установах / А. Браун, А. Боурн; пер. з англ.. Т. Семигіної. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2003. – 240 с.
4. Залевский Г.В. Супервізія: практика в поисках теории. / Г.В. Залевский.// Сибирский психологический журнал. – 2008. - № 30. – с. 7 – 13.
5. Карагодіна О.Г., Байдарова О.О. Запровадження супервізії у соціальній роботі: бар'єри та ресурси / Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія : збірник / Черніг. нац. технол. ун-т. – Чернігів : ЧНТУ, 2014. – № 1 (4). –с. 29 - 36.
6. Кривоконь Н.І. Соціально-психологічне забезпечення соціальної роботи / Н.І. Кривоконь. – Харків: видавництво ФОП Олійник, 2011. – 480 с.
7. Савка В. Супервізія в управлінні недержавними організаціями соціальної сфери: інституційний аналіз / В. Савка // Соціологічні студії. – 2013. - № 2 (3). – с. 34 – 39.
8. Титаренко Т.М. Психологічні практики конструювання життя в умовах постмодерної соціальності: монографія / Т.М. Титаренко, О.М. Кочубейник, К.О. Черемних; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – К.: Міленіум, 2014. – 206 с.
9. Фокин И.В. Потенциалы супервизии и их актуализация в практике социальной работы / И.В. Фокин // Вестник КГУ им. Н.А.Некрасова: Педагогика. Психология. Социальная работа. Ювенология.. – 2010. - № 2. – Т. 16. – с. 216 – 221.
10. Щукина Ю.В. Актуальные проблемы супервизорской практики (тезисы). / Ю.В. Щукина // Бюллетень Международной научно-практической конференции «Европейское качество профессионального высшего образования: критерии оценки и динамика развития». – Рига, 2004. – с. 87 – 89.
11. Ellis M., Ladany N., Krenzel M., Schult D. Clinical supervision research from 1981 to 1993: A methodological critique // Journal of Counseling Psychology, Vol 43 (1), Jan 1996. pp. 35 – 50.

References

1. Andrushchenko M. Keys-menedzhment dlya uязvymykh k VYCh hrupp naselenyya: podyom po stupenyam servysa. Posobyе po provedenyuu trenynha / M. Andrushchenko, N. Kytsenko, A. Volyk, L. Shul'ha – K.: MFB «Mezhdunarodny Al'yans po VYCh/SPYD v Ukrayne», 2012 – 48 s.
2. Astrems'ka I.V. Hrupova superviziya yak efektyvna forma praktychnoyi pidhotovky do robot yz kliyentom / I.V. Astrems'ka // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. II (16), Issue : 33, 2014. – Rezhym dostupu: www.seanwdim.com.
3. Braun A., Bourn A. Supervizor u sotsial'niy roboti: superviziya dohlyadu v hromadi, dennykh ta statsionarnykh ustanovakh / A. Braun, A. Bourn; per. z anhll.. T. Semyhinoyi. – K.: Univ. vyd-vo «Pul'sary», 2003. – 240 s.
4. Zalevskyy H.V. Supervyzya: praktyka v poyskakh teoryy. / H.V. Zalevskyy.// Sybyskyy psykholohychesky zhurnal. – 2008. - № 30. – s. 7 – 13.
5. Karahodina O.H., Baydarova O.O. Zaprovadzhennya superviziyi u sotsial'niy roboti: bar'yery ta resursy / Problemy sotsial'noyi roboty: filosofiya, psykholohiya, sotsiolohiya : zbirnyk / Chernih. nats. tekhnol. un-t. – Chernihiv : ChNTU, 2014. – № 1 (4). –s. 29 - 36.
6. Kryvokon' N.I. Sotsial'no-psykholohichne zabezpechennya sotsial'noyi roboty / N.I. Kryvokon'. – Kharkiv: vydavnytstvo FOP Oliynyk, 2011. – 480 s.
7. Savka V. Superviziya v upravlinni nederzhavnymy orhanizatsiyamy sotsial'noyi sfery: instytutsiynny analiz / V. Savka // Sotsiolohichni studiyi. – 2013. - № 2 (3). – s. 34 – 39.
8. Tytarenko T.M. Psykholohichni praktyky konstruyuvannya zhyttya v umovakh postmodernoyi sotsial'nosti: monohrafiya / T.M. Tytarenko, O.M. Kochubeynyk, K.O. Cheremnykh; Natsional'na akademiya pedahohichnykh nauk Ukrayiny, Instytut sotsial'noyi ta politychnoyi psykholohiyi. – K.: Milenium, 2014. – 206 s.
9. Fokyn Y.V. Potentsyaly supervyzyy u ykh aktualyzatsyya v praktyke sotsyal'noy roboty / Y.V. Fokyn // Vestnyk K·HU ym. N.A.Nekrasova: Pedahohyka. Psykholohyya. Sotsyal'naya rabota. Yuvenolohyya.. – 2010. - № 2. – Т. 16. – с. 216 – 221.
10. Shchukyna Yu.V. Aktual'nye problemy supervyzorskoй praktyky (tezysy). / Yu.V. Shchukyna // Byulleten' Mezhdunarodnoy nauchno-praktycheskoй konferentsyy «Evropeyskoe kachestvo professyonal'noho vyssheho oborazovanyya: kryteryы otsenky y dynamyka razvytyyya». – Ryha, 2004. – s. 87 – 89.
11. Ellis M., Ladany N., Krenzel M., Schult D. Clinical supervision research from 1981 to 1993: A methodological critique // Journal of Counseling Psychology, Vol 43 (1), Jan 1996. pp. 35 – 50.